

Kalanimetusi eesti murretes

Mari Kendla

eesti keele instituudi nooremteadur

Eesti murretest on registreeritud ligi 2000 kalanimetust. Siinne kirjutis hõlmab lühiülevaadet üksnes liitsõnalistest nimetustest. Kui teaduslik taksonoomia liigitab kalad sugukondadeks, seltsideks jne, siis rahvapärase liigituse puhul kehtivad omad printsiibid ja kriteeriumid (kas kala on söödav või mitte) ning nendelt alustelt olen artiklis lähtunudki.

Kuna meie keele sõnavarale on mõju avaldanud ka muud keeled, olen rööbiti eesti kalanimetustega toonud näiteid ka teistest keeltest. Niisugune võrdlus on tähelepanuväärne veel selle poolest, et eri maade nimeandjad on lähtunud samadest printsiipidest.

Jälgigem, mis alustel on kalu nimetatud.

1. Elupaik

Esimene liigitus hõlmab nimetusi, mis on antud kala elupaiga järgi. Täiendsõna tähistab veekogu, kus kala elab, nt

jõeangerjas; jõejuuri 'trulling'; *jõekala* 'jões elutsev kala' (sm *jokikala*); *jõekirjak* 'haug', *jõehavi* (sm *jokihauki*); *jõemaim* 'lepamaim'; *jõesutt* 'jõesilm';

järveahven; järvekala 'järves elutsev kala' (sm *järvikala*); *järvekurat* 'võldas' (sm *järvenl akka*); *järvesiig* (sm *järvisiika*);

mereahven; merehulgus 'tursk; räim; heeringas'; *merejänes* 'merivarblane'; *merekoer* 'emakala'; *merelatikas*; *merelõhe*; *mereogalas* 'ogalik'; *meresadajalg* 'koger'; *meresilk* 'räim';

ojakala 'jõesilm; teib'; *ojalest*; *ojasärg* 'teib';

tiigikoger.

See on üks väheseid rühmi, milles esineb ka teaduslikke nimetusi, aga neid murretes märkimisväärselt registreeritud pole, nt

jõeforell (sm murdes *jokitaimen*); *jõesilm*; *Peipsi siig*; *Peipsi tint* (sm *järvikuore*); *ojasilm*; *meriforell* (sm *meritaimen*, sks *Meerforelle*, ingl *sea*

trout); *merilest* (vn морская камбала, läti jūras zeltplekste); *meripühvel* (sks Seebull); *meritint*; *merisiig* (vn морскоу cuz, läti jūras sīga).

2. Veekogu põhi

Järgneva liigituse aluseks on veekogu põhi, sest tehti vahet, kas kala elab liivase, mudase või hoopis kivise põhjaga vees, nt

leevana, *leeviidikas* 'hink'; *liivaangerjas*; *liivakala* 'rünt'; *liivakammeljas*; *liivasilm* 'ojasilm'; *liiva(t)rull* 'rünt, hink jt väiksed kalad'; *mudanna*, *mudasilm*, *mudasutt* 'ojasilm'; *mudalõhi* 'linask'; *mudamagu* 'luukarits' (sm *mutamalkki*); *mudakala* 'vingerjas' (sm *mutakala*, sks *Schlammpeitzger*, rts *dyätare*); *mudamaim* 'rünt; võldas; ogalik'; *porikala* 'mudasel põhjal elutsev kala'; *kivikala* 'hink; rünt; lepamaim; võldas' (sm *kivikala* 'võldas').

Kõige arvukamalt esinebki eesti murretes *kivi*-algulisi kalanimetusi. Lisaks kivisel põhjal elutsevatele kaladele leidub liike, kes imevad ennast kivide külge, poevad kivide alla või on mõnel muul põhjusel kividega seotud: *kivijüräjä*, *kivinärija*, *kiviüraja*, *kivinoolikas*, *kivivingerjas* 'hink'; *kivinool* 'hink; emakala'; *kivinooljas* 'hink; luukarits'; *kivirünt* 'hink; rünt'; *kiviluts* 'võldas'; *kivilest* 'kammeljas' (alamsaksa *Steenbutt*, *Steenbott*, sks *Steinbutt*, rts *stenpotta*); *kivikiisk* 'luukarits'; *kivivarblane* 'merivarblane'; *kiviviidikas* 'tippviidikas'.

Kalaurija V. Kossatkin¹ väidab aga, et just *kiviviidikas* on puht-eestiline ja ladinakeelsest sõnast *punctatus* tuletatud *tippviidikas* on kunstlikult loodud – kalal ei esine mingeid iseloomulikke „tippe”.

Lisaks mõned näited nimetustest, kus täiendsõna *kivi*- viitab elupaigale või -viisile ning põhisõna on deskriptiivne: *kiviindrek*, *kivijüri* 'hink'; *kiviant*s, *kiviints*, *kivijunn*, *kivinilbus*, *kivinilgus* (sm *kivinilkka*), *kivinolgus* 'emakala'; *kivinakker*, *kivipõnk* 'võldas'; *kivi(t)rull* 'hink; võldas; rünt; trulling’.

Näidetest ilmneb, et eri kalaliikidel esineb samasuguseid nimetusi. Nii välimuselt kui ka elukoha poolest sarnaste kalade puhul teki- vad tihti identifitseerimisprobleemid või on keelejuhid sarnaseid kalu nimetanud samade sõnadega. Peale eeltoodu võib ühesuguseid nimetusi kohata võldaslaste sugukonda kuuluvate kalade puhul (*merihärg*, *meripühvel*, *nolgus*, *võldas*).

¹ V. Kossatkin, *Tippviidikas* – Eesti haruldane kala. Loodusuurijate Seltsi aastaraamat, 51 (1958). Tallinn: Valgus, 1959, lk 249–262.

Soome keeles tähistab selle sugukonna kalu põhisõna *-simppu* 'võldaslad' (< rts *simpa*). Ka eesti *merihärg* (sm *härkäsimppu*) on soome eeskujul saanud nimetused *simbuhärg*, *simphärg*, *simpmehärg*. *Meripühvli*t on nimetatud *merepulliks* ja *merehärjaks*, samuti on *nol-guse* nimetusi *merihärg*, *kivimerihärg*, aga ka *mereskorpion* (sks *Seeskorpion*, ingl *sea scorpoin*) ning *võldas* on *merihärg*, *merihärjapoeg* ja *härjapea* (ingl *bullhead*).

3. Kudemis- või püügiaeg

Kolmanda liigitusena on silmas peetud seda, millal kala kudes või millal teda püüti, nt soojal või külmal ajal. Näidete poolest on see rühm küllalt rohkearvuline, kuna iga aastaaja kohta olid omad nimetused. Peale selle on nimeandjad arvestanud konkreetseid kuupäevi, samuti looduses toimuvaid muutusi, nagu millal mingid taimed õitsetsid, millal lehed puhkesid või langesid.

Kui muidu märgib selles rühmas täiendsõna aastaaega ja põhisõna kala (*kevadhaug*, *suvesärg*, *sügiskilu*), siis külmal ajal püütud kalu tähistab valdavalt täiendsõna *jää*-, nt

jääahven, *jäähaug* (sm *jäähauki*), *jääkala* (sm *jääkala*) 'varakevadine ehk jäämineku ajal püütud räim; jää alt püütud kala', *jääräim* (sm *jääsilakka*), *jääsäinas* (sm *jääsäynävä*, *jääsäynäs*), *jääsärg* (sm *jääsäarki*), *jäävimb* (sm *jäävimpa*).

Külmal ajal püütavate kalade nimetusi on veel *hangehaug*, *keltsahaug*, *külmahaug*; *kirskala* (*kirs* 'kelts') 'varakevadine räim; jää ajal kudev kala'.

Näiteid kevadel, suvel või sügisel kudevate või püütavate kalade nimetuste kohta:

kevademereräim, *kevadräim* (sm *kevätsilakka*, vn *весенняя салака*, sks *Frühjahrshering*, rts *vårlekande strömming*), *kevadhaug* (sm *kevähauki*);

kesalatik (sm *kesälahna*), *kesaräim* (sm *kesäsilakka*), *kesaräabis* (sm *kesämuikku*, *kesämuje*), *kesasiig* (sm *kesäsiika*), *kesaviidik*, *kesavimb*; *suveräim*, *suvesärg*; *suviviidikas*; *soojasiig*, *soojaveeahven*, *soojaveehaug*;

sügisräim (sm *syysilakka*, vn *осенняя салака*, sks *Herbsthering*, rts *höstle-kande sill*), *sügisemereräim*.

Kalauurijad on kindlaks teinud, et räimel esinebki kaks aastaajalist rassi, kevad- ja sügisräim, mis on ka bioloogiliselt eri liigid.

Järgnevad näited annavad mõista, milliseid tähelepanekuid tegi vanarahvas looduses, nt

külvisiig (külvi ajal püütud); *lebeahven*, *lebesärg* (puude lehtimise ajal püütud); *lehekala*, *lehepudisemiseräim* (lehelanguse ajal püütud); *rohuhaug*, *rohuräim*, *rohuteib* (hilisem, rohukasvu aegu püütud või kudev); *rukkiloomiseräim* (rukkiloomise ajal püütav); *rukkiõiekala*, *rukkiõielatikas*, *rukkiõievimb* (rukki õitsemise ajal püütav); *toomehaug*, *toome-
latik*, *toomevimb*, *toomeõievimb*, *toomingahaug*, *toomingavimb* (toominga õitsemise ajal püütav või kudev); *õunapuuoieräim* (õunapuude õitsemise ajal püütud).

Ajalises määratluses veel kitsamaks on mindud järgmiste nimetuste puhul, mis on seotud kalendri(tähtpäevade)ga: kala koeb või teda püütakse mingil kuul või kindla kuupäeva paiku, nt

küünlahaug < küünlapäev (2. veebruar); *maarjahaug*, *maarjahavi*, *maarjalest* (sm *maariankala* 'lest') < maarjapäevad; *maretipäevakala*, *mareträim* < maretapäev (13. juuli); *nigulalalik* < nigulapäev (9. mai); *maiahven*; *oktoobrikilu*.

4. Püügivahend või sööt

Omapärase rühma moodustavad sellised nimetused, kus tehakse vahet, millise püügivahendiga või mis söödaga kala püüti. Tihti osutab püügivahend ka kala suurusele ehk suuresilmalise võrguga sai ka suuremat kala, nt

püügivahend: *mutikiisk*; *mõrraahunas*, *mõrraangerjas*, *mõrraräim*, *mõrratint*; *võrgulest*, *võrgusärg*; *harvavõrguräim*, *noodaräim* (suurte räimede kohta); *sagedavõrguräim*, *tihesilmaline räim* (väiksemate räimede kohta); *õngeviu* 'väike, õnega püütud angerjas';

sööt: *lutsuangerjas* (emakalaga püütud; Kihnu murrakus on *luts* 'emakala'), *matiangerjas* (ussiga püütud; *matt*, omastav *mati* on Kihnu murrakus 'uss'), *ogarulliangerjas* (ogalikuga püütud) ja *räimeangerjas* (räimesöödaga püütud).

5. Välimus ja käitumine

Edasi jõuame selliste nimetuste juurde, mis anti siis, kui kala oli juba välja püütud. Siin on võrreldud kala välimust, keha kuju, suurust, lõhna, iseloomulikku käitumist vm omadust mõne sarnase eseme, olendi või tegevusega. Liigitus on tinglik – esineb nimetusi, mida võib paigutada nii ühe kui ka teise tähenduse juurde, nt

keha kuju: *hambaork* 'tobias'; *veeuss* 'angerjas' (vrd sm *järvenkäärme* 'angerjas'); *piibunõel* 'havipoeg'; *rattapul* 'väike haug või koger; rünt'; *pastlapaik* 'lest'; *nokahaug* (sm *nokkahauki*, *sarvihauki*, sks *Hornhecht*, rts *näbbgädda*, *horngädda*, eestirootsi murdes *vädergädda*), *nokakala* (sm *nokkakala*, sks *Hornfisch*, rts *hornfisk*) 'tuulehaug';

välimus: *kurtahven* – meenutab kuusekäbi (*kurt* 'käbi'); *pritsimees* 'ahven' – kala on punaste uimedega, mis meenutab tuletõrjuja paguneid; *viilkõht* 'kilu; räim' – terav kõhualune. Võldase jässakusele ja laia pea kujule viitavad sellised nimetused nagu *lodjapea*, *lodjapäts*, *kondapea*.

Ogaliklaste sugukonna kalad (ogalik, luukarits, raudkiisk) on hulgaliselt nimetusi saanud oma seljal olevate ogade järgi, nt *mereogalas*, *nagapoiss*, *ogajurka*, *ogaluu*, *okasrull*, *okkamaim*, *piikkala* (sm *piikkikala*), *piiknäakar* (sm *piikkinäkäri*) 'ogalik'; *okaskiisk*, *okaspunn* 'luukarits'; *ogaluuk*, *mereogalas* 'raudkiisk' (vrd vn *морская колюшка*, sks *Seestichling*, läti *jūras stagars*). Ogalikku ja luukaritsat nimetatakse vastavalt veel väikseks ja suureks ogalikuks: vn *большая колюшка*, sks *grosser Stichling*, rts *storspigg* ning eesti *väike ogalas*, vn *малая колюшка*, sks *kleiner Stichling*, rts *småspigg*. Inimeste toidulaua on ogalikud vähetahtsad, aga oma silmatorkava välimusega on nad inspireerinud nimeandjaid. Nii leiamegi eesti keeles umbes 90 ogalikunimetust. Kala nimetusterohkus torkab silma ka teistes keeltes.

värvus: *tähniklõhe* 'jõeforell'; *kuldkala* 'kullaläikeline kilu või räim, rahva arvates parve juht'; *kuldlest* 'merilest' (vrd sks *Goldbutt*, läti *jūras zeltplekste*, sm *punakampela*, rts *rödspotta*, *rödspätta*); *kirjuviidikas* 'lepamaim'; *hõbenool* 'räim'; *hõbelõhe* (sm *hopealohi*); *hõbesalakas* 'viidikas'; *täpikala* 'vinträim'; *tulisilm* (ingl *red-eye* 'punasilm'), *punaperse* (tõlkelis-rahvaetümololoogiline mugandus vene nimetusest *красноо́чка*), *punapüks*, *punasärg* (rts *rödmört*), *punatiib* (vrd sks *Rotfeder* 'punasulg'), *punaseuimesärg* (rts *rödfena* 'punauim') 'roosärg';

suurus: suurust märkivad nimetused on deskriptiivse iseloomuga ja sellised, kus ühte kala on võrreldud teisega, tavaliselt mõnda suuremat väiksemaga, nt

ahvenapoks, havinolk, purikanolk, lutsujunn, siiamann, säinapõnnak, särjelutt – kõik nimetused osutavad kala väiksusele;

särjeahunas 'väike ahven'; *lõhepoeg* 'jõeforell'; *kiluräim* 'väike räim'; *kilusärg* 'väike särg'; *siiakilu* 'väike siig'; *särjeviidikas* 'väike särg';

lõhn: meritindil on tugev spetsiifiline lõhn, mis ei ole rahvasuus jäänud tähelepanuta. Nimetused on negatiivse varjundiga, ehkki ihtoloogide järgi meenutab lõhn värske kurgi oma: *haisukott, hobusekala, hobuseli-hapoiss, tallipoiss, valgehobusejalg*. Saksakeelne tindi nimetus on *Stint*, mis võib lähtuda sõnast *stinken* 'haisema, lehkama', *stinkt* 'haiseb', sama tähendab ingl *smelt* > *smell*;

käitumisviis: *merehunt* (vrd sm *järvensusi*), *meremõrtsukas* 'haug kui rööv kala'; *hüppiskala, kergeperse* 'viidikas' – hüppab veest välja; *mundrikala* 'merivarblane' – vahetab kudemise ajal värvi; *kingsepp* 'linask' – Pärnus on öeldud, et linask teeb veest välja võttes tikk-tikk-häälistsust, nagu taoks kingsepp tikke alla, millest ka tema meistrimehenimetus. Sõna on levinud ka teistes keeltes: liivi *keņk-šeppa*, sm *suutari* < muinasrootsi *sūtare*, rts *sutare*, sks *Schusterfisch*. Eesti *kingsepp* on tõlkelään saksa, võimalikult ka rootsi keelest.

geograafia, isikud: *Pootsiipoiss* 'ahven' – Pärnu rannas esineb ahvenat kõige rohkem Pootsi rannas; *Manija särg* 'roosärg' (Manija saare järgi); *Salatsi tursk* – Salatsi madalikult püütud tursk; *villamaa mees* 'tursk' – Villamaa (Reigi kihelkond) külas esines palju perekonnanime Tursk;

muu eripära: *libekala* 'lest; luts; angerjas'; *lontskõht* 'emakala' (deskriptiivne nimetus) – pehme kala; *saunakala* 'merisiig' (viidi sauna nurganaisele); *ämmatapja* 'kiisk' – väga luine kala. Emmastes on kiisa kohta öeldud: *kui sa 'kiiska akkad 'sööma jäta 'enne naised lapsed jumalaga, see 'kangesti 'roogu täis*.

Tähelepanuväärne hulk *merivarblase* (vn *морской воробей*) nimetusi on sellised, mille täiendsõnaks on *hobu-* (saartel ja Lääne-Eestis ka [h]oo-): *hobukakk, hobukala, hobukäkk, hobumann, hobumuna, hobunäkk, hobutors, hobutots, hobututs, hobututt*, ka *merihobune*. Miks just *hobu*, jääb selgusetuks, seevastu kala välimusele osutavale nimetusele *seitselg* (kalal jookseb seljal seitse kärnarida, mis tekitaksid nagu seitse selga) leidub vasteid teistestki keeltest: sm *seitsenselkä*, rts *sjurygg*.

Merivarblase rasva on kasutatud saapamäärdeks, millest nimetus *rasvakala*. Haljalas on öeldud: *must merekala, 'rasvane, 'kiedeta 'saapa 'määret*. Soome *rasvakala* on merivarblase oskuskeelne nimetus.

6. Peitenimetused

Viimase rühma moodustavad peitenimetused ehk eufemismid. Neid kasutati selleks, et mitte püügiõnne ära rikkuda. Eesti ja liivi kalurite salakeelt on lähemalt uurinud Oskar Loorits, kes märgib muu hulgas, et kõige järjekindlamalt ongi välja kujunenud kalurite mõistukeel ja seda eriti eestlaste hulgas. Näiteks

harjamees 'kiisk'; *meremõrtsukas* 'haug'; *suuremerepõrsas* 'tursk'; *kiivsilml* 'lest'. Sisult meenutab viimast nimetust soome lesta nimetus *kampela* (*kampelo*, *kammeljas*). *Kampela*-sõna algtähenäendus on 'viltu, kaldu' (*kampelat silmät*, *kampela kala*). Ilmselt just kala silmade ja pea omapärane asend on põhjustanud sellegi nimetuse. Vanarahvas teab rääkida, et *Lesta suu olla sellepärast kiiva teise külje pääl, et lest olla ühekorra Vanad-Jumalad osatlend ning näitand talle kiiva suud. Vana-Jumal vihastand ning lastandkid lesta suu kiiva jääda* (Püha).

Sõnakeeld sundis kasutama uusi nimetusi, mistõttu osa vanu jäi kõrvale. Nii arvatakse läti keelest kadunuvat vana angerjanimetust, mis eesti keeles on balti laenuna tarvitusel. Aga ka meil on angerjat ümberütlevalt *ussi poolvennaks*, *veussiks* ja *põõsaaluseks* kutsutud.

Kokkuvõtteks

Siinne kirjutus annab ülevaate eesti murretes registreeritud liitsõnalisest kalanimetustest, lähtudes nimeandmise printsiipidest. Näidetest ilmneb, milliseid tähelepanekuid vanarahvas tegi ja kuivõrd see meie keelt on rikastanud. Märkimisväärne on asjaolu, et nimeandmise alused kattuvad keeliti, eriti ilmne on sarnasus soome keele puhul.

Lühendid

ingl – inglise keel
rts – rootsi keel
sks – saksa keel

sm – soome keel
vn – vene keel

Soovitusi edasilugemiseks

M. Kendla, Saare- ja Muhumaa kalanimetused. Eesti Keele Instituut. Tallinn, 1997.
M. Kendla, Lääne-Eesti kalanimetused. Eesti keele Instituut. Tallinn, 1999.
O. Loorits, Eesti-liivi kalurite sõnakeeld ja salakeel. – Virittäjä. Helsinki, 1931, lk 447–468.